

KUZEY RÖNESANSI DESIDERIUS ERASMUS VE THOMAS MORE

Emrah BOZKURT

“Avrupa’da Aydınlanmacılık Hareketi’nin Ortaya Çıkışı”
Tezinin “Kuzey Rönesansı, Desiderius Erasmus, Thomas More” Bölümleridir.
emrahbozkurt.com

HAZİRAN 2018

TRABZON

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III

GİRİŞ

1.Aydınlanmacılık Nedir?.....	3
2.Toplumsal Devinimlerde Biraradalık Perspektifi.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ORTAÇAĞ AVRUPASI FELSEFESİ

1.1.Antikçağ Felsefesinin Ortaçağ Felsefesine Etkisi.....	12
1.2.Aristoteles Tercümelelerinin Avrupa'ya Etkisi.....	14
1.3.Thomas Aquinas Özelinde Ortaçağ Felsefesinin Çerçevesi ve Mirası.....	18
1.4.Ortaçağ Aydınlığı/Karanlığı.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN TARİHSEL ALT YAPISI

2.1.Hayat Algısındaki Değişim.....	26
2.2.Rönesans.....	28
2.2.1.Hümanizm.....	31
2.2.2.İtalyan Rönesansı.....	32
2.2.2.1.Niccolò Machiavelli.....	34
2.2.3.Kuzey Rönesansı.....	40
2.2.3.1.Desiderius Erasmus.....	40
2.2.3.2.Thomas More.....	42
2.3.Reform.....	44
2.4.Yeni Dünya ve Yeni Problemler.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

3.1.Bilimin Yükselişi.....	50
3.1.1.Francis Bacon.....	52
3.1.2.Yeni Bir Evren.....	56
3.1.2.1.Nicolaus Copernicus.....	58
3.1.2.2.Tycho Brahe.....	60
3.1.2.3.Johannes Kepler.....	61
3.1.2.4.Giordano Bruno.....	64
3.1.2.5.Galileo Galilei.....	66
3.1.3.René Descartes ve Mekanikçi Felsefe.....	70
3.1.4.Isaac Newton.....	79
3.2.Aydınlanmacılık Hareketi'nin Gelişimi.....	85
3.2.1.Thomas Hobbes.....	85
3.2.2.Baruch Spinoza.....	86
3.2.3.John Locke.....	87
3.2.4.Gottfried Leibniz.....	88
3.2.5.George Berkeley.....	88
3.2.6.David Hume.....	89
3.2.7.Montesquieu.....	90
3.2.8.Voltaire.....	91
3.2.9.Jean-Jacques Rousseau.....	92
3.2.10.Denis Diderot.....	94
3.2.11.Immanuel Kant.....	94
SONUÇ.....	98

KAYNAKÇA

"İnsanlar akla ne kadar bağlanırsa, mutluluktan o kadar uzaklaşırlar..."¹

Desiderius Erasmus

2.2.3.Kuzey Rönesansı

Kuzeyde Rönesans, İtalya'dan sonra başladı ve kısa süre sonra reform hareketi içerisinde eridi. XVI. yüzyılın başında yeni bilginin Fransa, İngiltere ve Almanya'da dinsel tartışmaya bulaşmadan yayıldığı kısa bir dönem oldu. Kuzey Rönesansı birçok yönüyle İtalya'nınkinden farklıydı; anarşik ya da ahlâk dışı değildi, aksine dindarlıkla ve kamusal erdemle bütünleşmişti. Kuzeyde daha çok bilginin standartları Kutsal Kitap ile bütünleştirilmeye çalışıldı. Kuzeydekiler İtalya'dakinden farklı olarak bilginin kişisel gösterisiyle değil bilgiyi olabildiğince yaymayı misyon edindiler. Kuzey Rönesansı'nda etkili olan iki yakın arkadaş Desiderius Erasmus (1465-1536) ve Thomas More (1478-1535)'dur. İkisi de skolastik felsefeyi küçümsedi, içeriden dini reformu amaçladı ancak Protestan ayrılık geldiğinde ikisi de üzüldü. Onlar, Luther isyanından önce düşüncenin önderleriydiler fakat sonrasında dünya onlar gibi insanlar için tehlikeli hale geldi.²

2.2.3.1.Desiderius Erasmus

Desiderius Erasmus (1465-1536), eğitime önem veren ve bu yolla insanın kendisini geliştirebileceğini düşünen birisiydi. Politik alanda ise, bir taraftan evrensel barışın, diğer taraftan mutabakat ve rızaya dayalı bir devlet anlayışının savunucusuydu. Kendisi bilgisel olarak kuşkucudur, ancak vahye dayalı bilgiden ise asla kuşku duymamıştır. Reform hareketinin siyasi olaylarından ziyade manevi ve ahlâki yönüyle ilgilenmiş, dinin samimi yönünü ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu sebeple onun felsefesi *Hıristiyan hümanizmi* olarak betimlenir.³ Erasmus, mevcut statükonun dini suiistimal etmesiyle ağır bir şekilde dalga geçer. Rahiplerin "*her ruhun arafta geçireceği süreyi hesaplama*" aracı olan aklar ve endüljanslar⁴, azizlere, hatta bakire Meryem'e tapınma, "*kör tapıcıları, anneyi Oğulun önüne koymayı*" marifet sanmaları. Teologların Üçleme⁵ ve Cisimlenmeyle ilgili tartışmaları, töz-dönüşümü öğretisi, skolastik mezhepler; papalar, kardinaller ve piskoposlar *-hepsiyle acımasızca dalga geçer.*- Manastır tarikatlarına saldırı özellikle şiddetlidir; onların, içlerinde çok az din olan, ama

¹ Hançerlioğlu, *a.g.e.*, s.175.

² Russell, *a.g.e.*, s.44-45.

³ Cevizci, *a.g.e.*, s.159.

⁴ Endüljans, Hıristiyanlık'ta, işlenen günahlardan dolayı dünyada çekilecek cezanın belirli şartlar karşılığında kilise tarafından affedilmesi anlamında kullanılan terim. bkz. Ömer Faruk Harman, "ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.209-211.

⁵ Teslîs, Milâdî III-IV. yüzyıllar arasında şekillenen ve Hıristiyan akîdesinin temelini oluşturan üçlü ilâhlık anlayışı. bkz. Salime Leyla Gürkan, "ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XXXX, s.549-552.

"kendilerine aşık ve kendi mutluluklarına hayran" olan "akli dengesi yerinde olmayan aptallar" olduğunu ve daha fazlasını ardı ardına sıralar. Daha sonra İsa'nın bunları yapanlara vereceği tepkiyi ekler: "vay halinize katipler ve Ferisiler... size yalnızca bir ilke bıraktım, birbirinizi sevin dedim, hiç kimse bu görevi sadakatle yerine getirdiğini söylemedi." Onların otoritesinin hâlâ devam ediyor olmasını da şöyle açıklar: "Yine de yeryüzünde bunlardan korkulur; çünkü günah çıkartırken birçok sırra vakıf oluyorlar ve sarhoşken ağızlarından sürekli laf kaçııyorlar." Bu tarz eleştirilerden Erasmus'un reform hareketini iyi karşıladığı düşünülebilir ki, başlangıçta öyleydi fakat sonrasında tersi oldu.⁶ Luther'in ayaklandığı yıl onu destekleyici satırlar yazdı. Ancak Luther'in şiddeti onu tiksindirdi çünkü O savaştan nefret ediyordu. Sonunda Katolik safta karar kıldı. 1524'te, Luther'in Augustinus'u izleyerek ve abartarak reddettiği özgür iradeyi savunan bir eser yazdı. Luther buna vahşi bir yanıt verdi ve Erasmus'un tepkisi daha da arttı. O tarihten ölümüne kadar da susturularak önemini yitirdi.⁷

Diğer düşünürlerden farklı olarak Erasmus "Deliliğe Övgü" adlı eserinde, mutluluğa erişmede akli eleştirerek farklı bir yol gösteriyor; delilik yolu: "İnsanlar akla ne kadar bağlanırsa, mutluluktan o kadar uzaklaşırlar. Davranışlarını akla göre düzenleyenler, delilerden daha deli olduklarından, insanlıklarını unuttur, Tanrı'ya özenirler. Bilim üstüne bilim, sanat üstüne sanat yığarlar. Bütün bunları da doğaya karşı savaşmak için kullanmaya kalkarlar. Ey ulu Tanrılar; kendilerine deli, akılsız, budala, avanak gibi güzel adlar verilen kişilerden daha mutlu kişiler var mıdır yeryüzünde?..."⁸ İleride Rousseau'nun da savunacağı gibi mutluluğun bilgisizlikte olduğunu ifade etmiştir. Bir hümanist olarak Erasmus, insana insan olarak bakmanın ve bütün insanlığı bir aile olarak görmenin insanlığın iç barışı için gerekli düşünsel önkoşul olduğunu belirtir. Buna sahip olanların ancak sürekli barıştan söz edebileceğini vurgular. O dönemin barışması gereken tarafları Doğu-Batı/Hıristiyan-Müslümanlardır. Erasmus, Hıristiyan toplumlar içerisinde Müslümanlar aleyhinde önyargılar yayarak savaş çıkırtkanlığı yapanları eleştirir ve Hıristiyanlara şu çağrıda bulunur: "Kendisine Hıristiyanım diyen herkese çağırıyorum! Onlara, dürüstlüklerini ortaya koyacaklarından ve tutarlılıklarını muhafaza edeceklerinden, savaşı ortadan kaldırmak ve edebi ve evrensel barışı tesis etmek için bir yürek ve bir ruh olarak birleşmelerini ısrarla tavsiye ediyorum. Burada ve şimdi, çokluğunun, halkın kitlesinin birliğinin, birkaçın ve güçlüünün despotizmine karşı ne

⁶ Russell, a.g.e., s.48-50.

⁷ Russell, a.g.e., s.53.

⁸ Hançerlioğlu, a.g.e., s.175.

*kadar etkili olunabileceğini dünyaya gösterin.*⁹ Erasmus, düşünceleriyle İngiliz Hümanizminin canlanmasında da etkili olmuştu.

2.2.3.2.Thomas More

Thomas More (1478-1535), din ve inanç özgürlüğünün yılmaz bir savunucusu olan hümanist ama aynı zaman da koyu bir dindardı.¹⁰ More, dini hoşgörü konusunda kendinden sonrakileri hayli etkilemiştir. Dinsel hoşgörü, Ortaçağ'ın hoşgörüsüzlüğünden sıyrılan Avrupa'nın ilk kez karşılaştığı yepyeni bir düşüneydi. Ütopyasında mutluluk alanında iki yenilik olan dini hoşgörüyle birlikte özel mülkiyetin kaldırılmasını da öngörüyordu.¹¹ Bu dini hoşgörü düşüncesi Aydınlanmacılık Hareketi'nin ortaya çıkışında da etkili olmuştur. İngiltere'de aydınlanmayı müjdeleyen Haşmetli Devrim'le (Glorious Revolution, 1688) beraber Protestanlar mutlak bir hakimiyet sağlamışlardı. Fakat aydınlanmadan önceki iki asır Katoliklerin, Protestanlara; Protestanların, Katolıklara ve Protestanların *heretik* (münafık, kafir) olarak kabul ettikleri küçük Protestan gruplara dini açıdan oldukça baskıcı ve müsamahasız davranışları vardı. Dini hoşgörü oldukça kanlı bir mirasın çıktısı olarak Aydınlanmacılık Hareketi'yle birlikte, politik bir gerçekliğe dönüşmüş ve bir müntesibinin başka bir müntesibinin varlığına zımni ve zorunlu olarak kabul ettiği sürece girilmiştir.¹² Asıl gelişmeler de bu hoşgörü ortamı sağlandıktan sonra başlamıştı. More'un dini hoşgörü düşüncesine sahip olmasında kral VIII. Henry'nin (1491-1547) Katolik Kilisesi'nden ayrılıp, başına geçtiği Anglikan Kilisesi'ni kurmasının, papalığın siyasi iktidar üzerindeki baskılarına ve üstünlük iddialarına da, İngiltere'de son vermesi etkili olmuştur.¹³

More'un ütopyacılık¹⁴ tarihinde önemli bir yeri vardır. Ütopyacılık teriminin taşıdığı anlam gibi More, yaşadığı dönemde İngiltere'deki düzene alternatif bir düzeni anlatmakla, o dönem İngiltere'nin nasıl bir durumda olduğunu da belirterek yönetimi eleştirmiştir.¹⁵ Komünizmle, kadın erkek eşitliğiyle karakterize olan, herkese iyi bir eğitimin

⁹ Doğan Göçmen, "Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine", https://www.academia.edu/5215849/Ayd%C4%B1nlanmac%C4%B1l%C4%B1%C4%9F%C4%B1n_Tarihsel_Anlam%C4%B1_ve_G%C3%BCncel_Miras%C4%B1_%C3%9Czerine, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.11.

¹⁰ Russell, *a.g.e.*, s.55.

¹¹ Hançerlioğlu, *a.g.e.*, s.181-182.

¹² Ahmet Erhan Şekerci, "Avrupa'da Aydınlanma ve Dini Tolerans Algısının Düşünsel Temelleri", *21. Yüzyılda Din ve Uluslararası İlişkilerdeki Dönüşüm*, ed. Filiz Çoban Oran, Ankara 2017, s.151-152.

¹³ Göze, *a.g.e.*, s.125.

¹⁴ Ütopyacılık: Yürürlükteki düzene radikal bir alternatif oluşturan ideal bir düzen arayışı içinde olma yaklaşımı. bkz. Cevizci, *a.g.e.*, s.436.

¹⁵ XV. ve XVI. yüzyıl İngiltere'nin siyasi, ekonomik sorunları için bkz. Göze, *a.g.e.*, s.126-127.

verildiği, seçkinler tarafından yönetilen ideal bir toplum tasarlamıştır.¹⁶ Onun ütopyasında Platon'un Devlet'inde olduğu gibi, her şey ortaktır. Çünkü, özel mülkiyetin olduğu yerde kamu yararı gelişemez ve komünizm olmadan eşitlik olamazdı.¹⁷ Platon'da olduğu gibi onda da esirler, toplumun temelidir. Onlarsız olamaz, çünkü angarya işleri her zaman onlar yapacaktır. More, esirler konusunda hümanizme başını çevirmiş ve mutluluk hakkının esirler için değil özgür İngilizler için olduğunu vurgulamıştır. Ütopyasında esirler dışında herhangi bir sınıf ayrılığı yoktur, herkes eşittir. Platon'da özel mülkiyet sadece yöneticiler için yasakken More'de bütün herkes için yasaktır. Gerekçesi ise komünizmde olduğu gibi: *"özel mülkiyet bütün kötülüklerin, hırsızlıkların, öldürmelerin kaynağıdır; özel mülkiyetten kurtulan toplum, mutlu toplumdur"*.¹⁸ *"Malın mülkün kişisel bir hak olduğu, her şeyin parayla ölçüldüğü bir yerde toplumsal adalet ve rahatlık hiçbir zaman gerçekleşmez."* Bunun için, *"mülk sahipliğini ortadan kaldırmak, ülkenin zenginliğini eşitçe, doğrulukla dağıtabilmek insanları mutluluğa kavuşturmanın biricik yoludur"*. *"İnsanları mutluluğa ulaştırmanın tek yolu eşitlik ilkesini uygulamaktır. Oysa mülkün tek elde ve mutlak olduğu bir devlette eşitlik bulunamaz. Çünkü orada herkes türlü yollarla kazanabildiği kadar kazanmakta haklı görür kendini ve ulusun zenginliği önünde sonunda başkalarının yoksulluğuna göz yumacak bir azınlığın eline geçer."*¹⁹ More'un bu korkusu ilerleyen yüzyıllarda kapitalizm ile birlikte gerçekleşecekti. Onun ütopyası bir adada gerçekleşmektedir, tıpkı İngiltere'nin bir ada olması gibi. Ve bu düzenin İngiltere'de gerçekleşmesine dair: *"... ama şunu da saklamayacağım ki, Utopia devletinin birçok özelliklerini şehirlerimizde görmeyi isterdim. Bir umuttan çok bir dilektir bu"*²⁰ temennisini dile getirir. Russell'ın, Moru'un Ütopya'sına eleştiri getirirken vurguladığı şey: *"...diğer birçok ütopyada olduğu gibi, yaşamın katlanılmaz ölçüde donuk olacağı kabul edilmelidir. Mutluluk için çeşitlilik elzemdir ve bu, Ütopya'da pek yoktur. Bu hayali sistemlerde olduğu kadar gerçek bütün planlı toplumsal sistemlerin kusurudur."*²¹

¹⁶ Cevizci, a.g.e., s.308.

¹⁷ Russell, a.g.e., s.55.

¹⁸ Hançerlioğlu, a.g.e., s.181-182.

¹⁹ Göze, a.g.e., s.129.

²⁰ Göze, a.g.e., s.133.

²¹ Russell, a.g.e., s.61.

KAYNAKÇA

- Akay, Ali, "Aydınlanma Üzerine: Eski ve Yeni Etkiler", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.145-151.
- Aktay, Yasin, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.103-112.
- Albayrak, Aydın - Deveci, Cem, "Ortaçağ Sonunda Evrensel Hukuk Arayışı ve İnsan Hakları: Vitoria'nın Siyaset Kuramı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.253-281.
- Anderson, Perry, "Modernlik ve Devrim", çev.Ali Türker Erdağı, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.121-130.
- Anlı, Ömer Faik, "Hümanizm, Aydınlanma, Epistemoloji İlişkisi Antropo-epistemolojinin Olanacağı", *Bilim ve Ütopya*, sy.263, Mayıs 2016, Ankara 2016, s.21-24.
- Burke, Edmund, "Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset", çev.Fatih Duman, *Muhafazakâr Düşünce*, sy.1, Yaz 2004, Ankara 2004, s.31-53.
- Casanova, José, *Modern Dünya'da Kamusal Dinler*, çev.Mehmet Murat Şahin, Sakarya 2014.
- Cassirer, Ernst, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", çev.Doğan Özlem, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.37-49.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2017.
- Çiğdem, Ahmet, "'Şimdi" Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.91-94.
- Çotuksöken, Betül, "Betül Çotuksöken'le Ortaçağ Üstüne" (söyleşi:Özer Sayan), *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.175-198.
- Çotuksöken, Betül, "Düşünme ve Dil Bağlamında Aydınlanmacı Özne", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.141-144.
- Çüçen, Abdülkadir, "Kötülük Problemi", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.113-132.
- Dellaloğlu, Besim, "Aydınlanma, Modernite, Post-Modernite ve Sonrası", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.85-89.
- Demirci, Kürşat, "ENGİZİSYON", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.238-241.
- Denby, David, "Aydınlanmanın Krizi, Modernizmin Krizi Mi?", çev.Lerzan Caner Taşçier, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.95-101.
- Dickens, Charles, *İki Şehrin Hikayesi*, çev.Esen Rüzgar, Ankara 2012.

- Engineri, Melisa, "Aydınlanma Çağı ve Felsefesi", (Araştırma, Mersin Üniversitesi, 2008), s.1-15.
- Erdemli, Atillâ, "Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes", *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, sy: 27, 1990, s.99-113.
- Foucault, Michel, "Aydınlanma Nedir?", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.69-76.
- Foucault, Michel, "Doğruyu Söyleme Sanatı", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.77-80.
- Fromm, Ercih, İtaatsizlik Üzerine, çev.Nurdan Soysal, İstanbul 2016.
- Göka, Erol, "'Güç İlişkileri" Açısından Aydınlanma", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.113-119.
- Göçmen, Doğan, "Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine", https://www.academia.edu/5215849/Ayd%C4%B1nlanmac%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1n_Tarihsel_Anlam%C4%B1_ve_G%C3%BCncel_Miras%C4%B1_%C3%9Czerine, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-14.
- Gürkan, Salime Leyla, "ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XXXX, s.549-552.
- Güvenç, Sıla Şenlen, "Letters Written By A Turkish Spy Eserinde Aydınlanma: Kartezyen Felsefesi", *Dörtöğe-Felsefe ve Bilim Yazıları*, sy.2, Bahar 2012, s.201-210.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul 2016.
- Habermas, Jürgen, "Şimdinin Kalbinde Amaç Yüklenmek: Foucault'un Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" Metni Hakkındaki Konferansı Üzerine", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.81-83.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Bilgicilik Akımı", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.168.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Dekartçılık", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.285-286.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, İstanbul 2017.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Humanizm", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1993, s.341.
- Hume, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev.Aziz Yardımlı, İstanbul 1997.
- Harman, Ömer Faruk, " ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.209-211.
- İrem, Nazım, "Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.133-155.

- İşler, Ertuğrul, "Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na Bir Bakış", *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.5, 1999, s.48-53.
- Kaçar, Turhan, "Ortaçağ'ın Dinsel Fermantasyonu", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.97-111.
- Kant, Immanuel, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", çev.Nejat Bozkurt, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.17-21.
- Karlığa, Bekir, "Doğu-Batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.159-172.
- Kayapınar, Mehmet Akif, "Aydınlanma Zihniyeti'nin Ötesi: Antropokozmik Bir Bakış Açısı", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. XII, sy.22, Ocak 2007, s.27-38.
- Kayhan, Aslı, "Aydınlanma ve Jean-Jacques Rousseau", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.57-68.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, "Ortaçağ'ın Orta Malı Olmadığına Dair", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.69-79.
- Kıllıoğlu, İsmail, "Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışması II", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy.5, Bahar 2015, s.333-359.
- Kömeçoğlu, Uğur, "Eleştirel Kant'ı Eleştirememek", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.135-139.
- Le Goff, Jacques, "Ortaçağ'da Batı Avrupa", çev.Nilüfer Uluç, *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.39-68.
- Mendelssohn, Moses, "Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine", çev.Ali İrgat, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.13-15.
- Özcan, Zeki, "Ortaçağ'da Birey ve Bireyleşme", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.11-37.
- Öz, Mustafa, "RÂFİZİLER", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, s.396-397.
- Rossi, Paolo, *Modern Bilimin Doğuşu*, çev.Neşenur Domaniç, İstanbul 2009.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev.Vedat Günyol, İstanbul 2016.
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev.Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
- Saygın, Alkım, "Kant'ın Aydınlanma Görüşü ve Foucault'nun Eleştirileri Üzerine", https://www.academia.edu/29148072/Kant_%C4%B1n_Ayd%C4%B1nlanma_G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%C3%BC_ve_Foucault_nun_Ele%C5%9Ftirileri_%C3%9Czerine_Alk%C4%B1m_Sayg%C4%B1n_Kahve_Molas%C4%B1_12.04.2013-26.04.2013, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-11.

- Schmidt, James, "Aydınlanma Nedir? Moses Mendelssohn ve Immanuel Kant Berlinische Monatsschrift'i Nasıl Yanıtladı", çev.Fahrettin Altun, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.23-36.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Avrupa'da Aydınlanma ve Dini Tolerans Algısının Düşünsel Temelleri", *21. Yüzyılda Din ve Uluslararası İlişkilerdeki Dönüşüm*, ed. Filiz Çoban Oran, Ankara 2017, s.147-177.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanma ve Bilim: Bilimsel Zihnin Yeniden İnşası ve Dönüşümü", *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed.Ömer Bozkurt, Mardin 2016,
- Şekerci, Ahmet Erhan, *Aydınlanma ve Din*, İstanbul 2015.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanmanın Ulusal Karakteri Üzerine Analitik Bir Deneme", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, c. III, İstanbul 2015, s.153-212.
- Taşçı, Serdar, "Aydınlanma(ma)nın Felsefesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.131-134.
- Timuçin, Afşar, "Aydınlanma Düşüncesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.51-56.
- Tunçel, Ahu, "Yöntem Ya Da Eleştiri Yetisi Olarak Aydınlanma Akılcılığı", *Tabula Rasa*, sy: 25-26, 2012, s.70-82.